

İDİL BULGAR HANLIĞI

s. 108-118; a.m.f., "Bulgar", *İA*, II, 781-796; Ahmet Temir, "İdil-Ural ve Yöresi", *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 1251-1271; H. Haarmann, *Die Erforschung arabischer quellen zur mittelalterlichen geschichte der slaven und Volgabulgaren*, Hamburg 1976, s. 527-577; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara 1984, s. 1-88; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985, bk. İndeks; Nadir Devlet, "İdil-Bulgarları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1988, IX, 313-338; Talat Tekin, *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara 1988; Bahaeddin Ögel, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1988, s. 239-247; Gaziz Gubaydullin, *Tarihi Şehifeler Açılığında*, Kazan 1989, s. 16-33; I. Zimonyi, *The Origins of the Volga Bulgars*, Szeged 1990; Rızaeddin Fahreddin, *Bulgar ve Kazan Türkleri* (haz. N. Hayrullin), Kazan 1993, s. 20-48; A. J. Yakubovsky, "IX ve X. Asırlarda İtil ve Bulgar'ın Tarihî Topografisi Meselesine Dair", *TTK Belleten*, XVI/62 (1952), s. 273-297; Nesimi Yazıcı, "İlk Türk-İslâm Devleti İtil (Volga) Bulgar Hanlığı: VII-XV. y.y.", *Diyanet Dergisi*, XXIX/1, Ankara 1993, s. 57-69; I. Hrbek, "Bulghār", *El²* (İng.), I, 1304-1308; B. Spuler, "İtil", a.e., IV, 280-281; Nuri Yüce, "Bulgar", *DİA*, VI, 390-391.

AHMET TAŞAĞIL

İDİLLİ, Muhammed Ayaz İshakî (1878-1954)

İdil-Ural Türkleri'nin
millî uyanış ve kurtuluş mücadelesi
öncülerinden, gazeteci-yazar.

Kazan Tatarları'ndandır. 23 Şubat 1878'de Çistay bucağına bağlı Yavşırma köyünde doğdu. Babası köyün imamı İlâceddin İshakoğlu, annesi Kameriye Hanım'dır. Hem anne hem baba tarafından nesiller boyunca imamlık yapmış ailelere mensuptur. Köyünde başladığı öğrenimine Çistay (1890) ve Kazan (1893) medreselerinde devam etti. Ardından Emîrhanovlar Medresesi'nde "usûl-i cedîd" sistemine uygun olarak ders verdi ve bu vesileyle daha 1898 yılında Tatar basınında ismi geçmeye başladı. Kazan Rus Öğretmen Okulu'nu bitirdikten sonra (1902) üniversiteye girmek için hazırlanırken babasının ısrarı üzerine köyünde imamlığa başladıysa da (1903) bu görevinde fazla kalmayarak daha talebeliğinde iken katıldığı şâkirdlik teşkilâtı ile *Terakkî* ve *Hürriyet* gazetelerinin gizli siyasî faaliyetlerine tekrar döndü (1904).

1905'te Tatar halkının iktisadî ve siyasî haklarını savunmak, sosyal eşitliğini sağlamak amacıyla Tangçılar adında ihtilâlcî sosyalist karakterli bir teşkilât kurdu. 15-28 Ağustos 1905'te Nijni Novgorod'da (bugünkü Gorki) Oka nehri üzerinde bir

gemide gerçekleştirilen I. Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'ne katıldı. Ruslar'ın Japonya yenilgisinin ardından millî basına izin vermeleri üzerine önce *Tang* (18 Mayıs 1906), daha sonra *Tang Yıldızı* adını verdiği bir gazete çıkardı. Bu dönemde sosyalist çizgide olan Ayaz İshakî, gazetelerinde dönemin milliyetçi aydınlarından Fâtiḥ Kerîmî, Abdürreşid İbrahim, Gaspıralı İsmâil gibi şahıslara hakaret ediyordu ve Rusya'da yaşayan Türk-müslüman aydınların öncülüğünde kurulan İttifâk-ı Müslimîn'in aleyhinde yazılar yazıyordu. Duma'da, mecliste teşkil edilen Müslüman Hizmet Tayfası adlı grubun idarecilerinden oldu. Çalışmalarından duyulan rahatsızlık sonucu Rus hükümetince tutuklanıp hapse atıldı, gazetesi de kapatıldı. Bir ara serbest kalıp *Tavuş* adında bir gazete daha kurduysa da (23 Nisan 1907) hapis ve sürgün hayatı 1913 yılına kadar devam etti. Arhangel'sk'te sürgünde iken 1908-1911 yılları arasında birkaç defa sahte pasaportla İstanbul'a gidip geldi. İstanbul'da bulunduğu dönemlerde yazdığı ve Rusya'dan gönderdiği bazı makaleleri *Sırât-ı Müstakîm* (Kazanlı Ayaz adıyla) ve *Türk Derneği Dergisi*'nde yayımlandı. "Yeni lisan" tartışmaları sırasında Süleyman Nazif ve Ali Nusret'in dilde halka dönüş hareketine karşı çıkmaları üzerine *Sırât-ı Müstakîm*'de neşredilen yazılarıyla (nr. 46, 50) sadeleşmeyi destekledi. 1908'de kurulan Türk Derneği'nin ilk kırk üyesi arasında yer aldı.

Bir aftan yararlanıp (4 Nisan 1913) sürgünden dönünce, Kazan'da oturma izni verilmediği için Petersburg'da *İl* gazetesini çıkardı (22 Ekim 1913). Bu gazetenin 1915 Martında kapanmasından sonra *Söz* (1915), *Biznin İl* (1916) ve yeniden *İl* (1917-1918) gazetelerini yayımladı. Başlangıçtaki sosyalist düşüncelerinden vazgeçip gazetesini millî bir organ haline getirdi. 1-11 Mayıs 1917'de Moskova'da V.

Bütün Rusya Müslümanları Kongresi'nin toplanmasında ve faaliyetlerinde aktif görev aldı. Rusya müslümanlarının bir millî şûra etrafında toplanması teklifi kongre tarafından kabul edildi. Aynı yıl 4 Ağustos'ta toplanan Kazan kongresinde, Sadri Maksudi'nin (Arsal) başkanlığında İç Rusya ve Sibirya müslüman Türk Tatarları'nın millî-medenî muhtariyetinin ilân edilmesinde rolü oldu. Her iki toplantıda bütün Asya Türkleri'ni içine alacak muhtar bir cumhuriyet kurma fikriyle Rusya'ya bağlı federasyon teşkilî tartışma konusu oldu. Başkurt temsilcisi Zeki Velidi (Togan), Türk kavimlerinin münferit muhtariyetine ve federasyona, Sadri Maksudi ve Ayaz İshakî ise Kazan Türkleri idaresinde Rusya müslümanları birliğine taraftar idiler. Bu ihtilâf Tatar-Başkurt, ünitarist-federalist tartışmaları halinde daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Ayaz İshakî, 1917 Kasımında Ufa'da kurulan muhtar İdil-Ural hükümetinin dış işlerini idare etmek üzere barış komitesi başkanı oldu. "Millî idare"de hâricî-siyasî komisyonun başına getirildi. İdil-Ural bölgesi Bolşevik kuvvetleri tarafından işgal edilince gazetesi kapatıldı (11 Nisan 1918), basımevi-ne el konuldu. Kendisi kaçarak Sibirya'nın Kızılyar şehrinde Abdullah Battal ile (Taymas) birlikte otuz sayı çıkabilen *Mayak* adlı bir gazete yayımladı (7 Aralık 1918). Bolşevikler İdil-Ural bölgesine kesin olarak yerleşince Kızılyar'a gelmiş olan Millî Meclis tarafından Paris Konferansı'na katılmak üzere görevlendirildi. Mançurya, Kore ve Japonya'dan Paris'e (Mart 1920), oradan Berlin'e geçti. 1925'te, Maarif Vekili Hamdullah Suphi'nin (Tanrıöver) gayretiyle Avrupa'da yaşayan bazı dış Türk aydınlarıyla beraber Türkiye'ye getirildi. Burada kaldığı iki yıl içinde *Türk Yurdu*'nda yazılar yazdı. Türkiye'de dil ve alfabe tartışmalarının başladığı bu yıllarda kalem aldığı bir makalesinde ("Arap ve Latin Elifbalanını Mukayese", *Türk Yurdu*, III/16 [1926], s. 421-432) dilde tam bir tasfiye yapılmasını, alfabe sisteminin değiştirilmesini, bu gerçekleşmediği takdirde Arap alfabesinin ıslah edilmesi gerektiğini ileri sürdü. 1927'den sonra Berlin ve Varşova'da ikamet etti. Varşova Üniversitesi Şarkiyat Bölümü'ndeki Türk dili hocalığı sırasında dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış olan İdil-Ural Türkleri'nin birliğini sağlamaya çalıştı. 1928'de Berlin'de *Millî Yul* (daha sonra *Yaña Millî Yul*) dergisini çıkarmaya başladı. İdil-Ural Hürriyet Komitesi'ni kurdu. 1932'de Kuzey Türkleri'nin temsilcisi olarak Kudüs'teki

Muhammed
Ayaz
İshakî
İdilli

müslüman kongresine katıldı. 1933-1938 yılları arasında Çin, Mançurya, Kore, Japonya, Arabistan ve Finlandiya'ya seyahat etti; buralarda yaşayan Kazan Tatarları'nın teşkilatlanması için çalıştı. 9-12 Mayıs 1934'te Kobe'de İdil-Ural Muhacirleri Kongresi'ni topladı. Uzakdoğu Tatarları'nı ziyaret ederek İdil-Ural Türk-Tatarlarının Millî Kültür Merkezi'ni ve Mukden'de *Millî Bayrak* adıyla haftalık bir gazete kurdu (1935); 1939'a kadar bu gazeteyi yazılarıyla destekledi. 1936'da tekrar Varşova'ya dönen İshakî, Rus olmayan milletlerin bağımsız devletler kurmaları için 1930-1939 yıllarında faaliyetinde bulunan Promete teşkilatına üye oldu. 1939'da Rus-Alman anlaşması gerçekleşince komünizm aleyhtarı olan bu teşkilâtın diğer üyeleriyle beraber Varşova'dan çıkarıldı, bu arada *Millî Yul* dergisi de kapatıldı. Türkiye'ye yerleşen (1940) ve 1945-1952 yılları arasında İstanbul'dan ayrılmayan Ayaz İshakî edebî faaliyetlerle yetindi. 1953'te Almanya'ya giderek Münih'te *Millî Bayrak* adıyla üç aylık bir dergi çıkarmaya başladıysa da hastalandı. 22 Temmuz 1954'te Ankara'da kızı Sadet Çağatay'ın evinde vefat etti. Vasiyeti gereği İstanbul'daki Edirnekapi Şehitliği'nde Yusuf Akçura'nın mezarının yanına defnedildi.

XIX. yüzyılın ortalarında İdil-Ural Türkleri arasında başlayan Batılılaşma ve yenileşme hareketlerine ilgisiz kalmayan Ayaz İshakî daha medreseye devam ettiği yıllarda bu hareketin öncüleri olan Şehâbeddin Mercânî, Abdülkayyum Nâsîrî ve Hüseyin Feyzihânî gibi ilim ve fikir adamlarını kendine örnek alarak eğitimde metot konusunda devam etmekte olan usûlî kadim, usûlî-i cedîd tartışmalarında Cedîdciler'in fikirlerini benimsemiştir. 1899'da yayımlanan *Taallümde Saadet* adlı ilk eserinde eski eğitim tarzına karşı Batılılaşma yolunda olan mektep ve fikirleri savunuyor, Türk topluluğunu medeniyet ve terakkiye ulaşmaya davet ediyordu.

Medresede iken tanıştığı Sadri Maksudi ile öğretmen okulunda edebiyata merak saran İshakî *Kelepüşçü Kız* (Kazan 1900) adlı küçük romanıyla Kazan Türkçesi'nin edebî bir dil olarak gelişmesine hizmet etmiş ve "Tatar edibi" unvanıyla anılmıştır. Hareketli siyasî mücadelelerinin yanı sıra yazarlığı da ihmal etmeyen İshakî hayatı boyunca ondan fazla gazete ve dergi çıkarmış, bazıları yayımlanamamış elli kadar eser kaleme almıştır (eserlerinin dökümü için bk. *Mu-*

ammed Ayaz İshakî: Hayatı ve Faaliyeti, s. XXII-XXIV). Roman, hikâye ve tiyatro gibi edebî eserlerle tarih ve hâtıralardan oluşan bu çalışmalarına göre onun yazarlığı üç döneme ayrılabilir. 1905 devrim hareketleri öncesine rastlayan, hepsi 1900-1904 yılları arasında kaleme alınmış *Tilenci Kız* (1907), *İki Yüz Yıldan Sonra İnkıraz* (1908), *Bay Oğlu* (1911) romanlarıyla *İki Aşk* (1903), *Üç Hatun Bilen Turmuş* (1908) adlı tiyatroları sosyal, ahlâkî ve didaktik eserleri olup yazarlığının ilk dönemini teşkil eder. 1905 devrimi yıllarında devrimci bir tavır gösteren İshakî'nin *Zindan* (1907), *Soldat* (1908) ve *Cıyıntık* (1909) adlı eserleri sanat endişesi taşımamaktadır. Sürgün yıllarını ve sonrasını içine alan üçüncü dönemde ise dil, üslûp ve teknik bakımından daha uygun, konu olarak da sosyal meseleleri realist ve yorumcu bir tarzda ele alan eserler yazmıştır. *Turmuş mu Bu* (1911), *Şakirt Abiy* (1911), *Sünnetçi Babay* (1911), *Mulla Babay* (1913), *Üstad Bike* (1915), *Ul Eli Öylenmegen idi* (1918), *Züleyha* (1918), *Dulkin İçinde* (1937), *Üyge Taba* (1938), *Köz* (1938), *Jan Bayevîç* (1939) gibi roman, hikâye ve tiyatro eserleri bu döneme aittir.

Öğrencilik yıllarında Rusça'dan Puşkin ve Gogol'un birer eserini tercüme eden Ayaz İshakî'nin 1922'de Berlin'de yazdığı *Üyge Taba* adlı romanı Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir (*Üyge Taba: Eve Doğru*, İstanbul 1941, 1967 [3. bs.]). Kaynaklarda hâtıralarını *Utuz Yıllığım* adıyla yazdığı (1927) belirtilmektedir. *Şimal Türkleri'nin Edebiyat Tarihi* ile Rus müverrihi Hudyakov'un *Kazan Tarihi* adlı tercümesi de yayımlanmamış çalışmalarıdır. Tarihî notlardan oluşan *İdil-Ural* Fransızca olarak basılmış (1933), Rusça, Tatarca ve Lehçe'ye de çevrilmiştir. 1925 yılından sonra ülkesinde (Tataristan MSSC) "burjuva - milliyetçi" ilân edilerek kitapları yasaklanmış, ancak 1990'larda meydana gelen rejim değişiklikleri sonucunda aklanmıştır.

Rusya İlimler Akademisi'ne bağlı Kazan İlimler Akademisi Âlimcan İbrahimov Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, yazarın bütün eserlerini on beş ciltte yeniden yayımlamayı planlamaktadır. Bu projenin ilk adımı 1988 yılında atılmış ve Lena Gaynanoua adlı araştırmacı I. cildi hazırlamıştır. Bu ciltte yazarın *Taallümde Saadet*, *Bay Oğlu*, *Abdulla*, *Zindan*, *Soldat*, *Oçraşu yaki Gölgiyzar*, *Kelepüşçü Kız* ve *İki Yüz Yıldan Son İnkıraz*

adlı eserleri Kiril harfleriyle Tatarca olarak yeniden basılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Necib Asrî, *Şimâlî Türk Ediplerinden Ayaz İshakî*, İstanbul 1328; A. Zeki Velidî Togan, *On Yedi Kumaltı Şehri ve Sadri Maksudi Bey*, İstanbul 1934, s. 7-34; Ağâh Sırrı Levend, *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*, Ankara 1960, s. 307-309; Abdullah Battal Taymas, *Kazan Türkleri*, Ankara 1966, s. 137-138, 189; a.mlf., "Ayaz İshakî (1878-1954)", *TDL*, IV/37 (1954), s. 17-26; Muhammed Ayaz İshakî: *Hayatı ve Faaliyeti*, 100. Doğum Yılı Dolayısıyla (haz. Tâhir Çağatay v.dğr.), Ankara 1979 (tenkid için bk. Fevziye Abdullah Tansel, "Muhammed Ayaz İshakî, Hayatı ve Faaliyeti", *TTK Belleten*, XLVI/181 [1982], s. 155-165); Tamurbek Devletşin, *Sovyet Tataristan'ı* (trc. Mehmet Emircan), Ankara 1981, s. 78, 90, 92, 94, 146-147, 427-428; C. Validov, *Orçeki İstoriî Obrazovannosti Literaturi Tatar*, Oxford 1986, s. 89-92; Adile Ayda, *Sadri Maksudi Arsal*, Ankara 1991, s. 98-99, 125, 137, 235; Şule Güngör, *Yanga Millî Yul Dergisi ve Tatar Aydınlarından M. Ayaz İshakî (İdilli)'nin Siyasî Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 1994), MÜ Tarih ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü; Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçe'nin Sadeleşme Tarihi: Genç Kalemler ve Yeni Lisan Hareketi*, Ankara 1995, s. 60; Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, s. 220, 221, 223, 225; Hülya Argunşah, "Ayaz İshakî'nin Edebî Kişiliği ve 'Üyge Taba' Romanı", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumunu Bildirileri* (haz. Abdulkadir Yuvalı v.dğr.), Kayseri 1996, s. 53-65; Ahmet Sahapov, *İshakiy İcatı*, Kazan 1997 (bu eserde, Ayaz İshakî ile ilgili 1899-1998 yılları arasında matbuatta çıkmış 1500 makale, kitap, tenkit ve yazarın eserlerine dair bibliyografya verilmiş olup Ayaz İshakî bibliyografyası için en muhtevalı eserdir); Lena Gaynanova, *Gayaz İshakiy*, Kazan 1998, I, tür.yer.; Flün Müsin, *Gayaz İshakiy*, Kazan 1998; Cafer Seydahmet, "Ayaz İshakî", *Emel*, sy. 4, Pazarcık 1934, s. 1-5; a.mlf., "Kazan Edebiyatı ve Ayaz İshakî", a.e., sy. 113, Köstence 1937, s. 1-5, 37-42; Medine Sali Ahmet, "Ayaz İshakî'nin Eserlerinde Türk-Tatar Kadını", *Millî Bayrak Gazetesi*, Mukden 26 Şubat 1937; Hüseyin Namık Orkun, "Kayıplarmız: Ayaz İshakî", *TY*, sy. 234 (1954), s. 150-156; Mehmed Emin Resulzade, "Ayaz İshakî Merhum İçin", *Azerbaycan*, XIII/4-6, Ankara 1954, s. 6-9; Sadet Çağatay, "Babam Ayaz İshakî'nin Son Günleri", a.e., XIII/4-6 (1954), s. 19-23; a.mlf., "Ayaz İshakî'den Hâtıralar", *Kazan*, IV/12, Ankara 1974, s. 24-28; Ali Akş, "İdil-Ural Kurtuluş Hareketlerinin Ölmez Önderi Ayaz İshakî", *Azerbaycan*, XIII/4-6, Ankara 1954, s. 24-32; Arif Sultan (S. Urfalı), "Ayaz İshakî İdilli (1878-1954)", *Dergi*, I/3, München 1955, s. 107-120; Naile Binark, "Ölümünün 20. Yıldönümü Dolayısıyla Ayaz İshakî-İdilli (1878-1954)", *Kazan*, IV/12, Ankara 1974, s. 8-17; Şeref Kalaycıoğlu, "Doğumunun 100. Yılında Ayaz İshakî'nin Unutulmuş Bir Yazısı", *TK*, XVI/186 (1978), s. 349-353; Emrullah Agi, "Yüzüncü Doğum Yılı Münasebetiyle Muhammed Ayaz İshakî'yi Anma Töreni (23 Şubat 1878-22 Temmuz 1954)", a.e., XVI/187

(1978), s. 440; Hasan Agay, "Ayaz İshakî'nin Kısa Hayat Hikâyesi", a.e., XVI/188 (1978), s. 468-470; Nadir Devlet, "Tataristan Ayaz İshakî'ye Yeniden Kavuştu", a.e., XXXIV/394 (1996), s. 105-109; a.mlf., "Bizi Kendi Bolşeviklerimiz Yok Ettii", a.e., sy. 52 (1998), s. 54-58; Ramile Yarullina, "Reformcu Tukay ve İshakî'nin Eserlerinde Millet Kaderi Meselesinin Yansımaları", TK, XXXV/409 (1997), s. 53-56; Ömer Özcan, "Muhacereteki İdil-Ural ve Kuzey Kafkasya Önderlerinin Mücadelelerinden Bir Kesit", *Toplumsal Tarih*, sy. 42, İstanbul 1997, s. 52-59; Fethi Tevetoglu, "İdilli, Ayaz İshakî", TA, XX, 36-37; "İdilli, Ayaz İshakî", TDEA, IV, 342-343.

MUSTAFA S. KAÇALIN

İDİYYE

(bk. İYDİYYE).

İDLÂL

(bk. DALÂLET).

İDMÂC

(الإدماج)

Bir sözün açık ve kapalı
iki anlam ve tema içermesi
şeklindeki bedîi sanat.

Sözlükte "dümûc" (bir şeyin içine girip gizlenmek) kökünden if'âl kalıbında masdar olan idmâc "bir şeyi diğer bir şeyin içine sokup gizlemek, bir şeyi giysi içine sokup dürmek ve saklamak" anlamlarına gelir. Bedîi ilminde ise mânaya güzellik katan sanatlardan olup bir sözün açık (sarih) ve kapalı (zımnî, işârî) olmak üzere iki anlam içermesidir. Bu anlamlardan biri asıl, diğeri onun tamamlayıcısı durumundadır. Mütenebbî, "أقلب فيه أجفاني كاتي" (O gece göz kapaklarımı açıp kapayıp durdum; sanki onlarla zamanın bana yaptığı kötülükleri sayıyor gibi idim) dizesinde asıl amaç olarak gözüne uyku girmediğini tasvirle söze başlamış, ancak bunu örneklemek amacıyla getirdiği teşbih cümlesine zamandan ve zamane insanlarından şikâyet temasını dahil ederek idmâc sanatı yapmıştır.

Konuyu ilk defa inceleyen Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009'dan sonra) bu sanata "muzâafe" adını vermiş ve bunu, "Bir sözün sarih ve işârî olmak üzere iki anlam içermesidir" şeklinde tanımlamıştır (eş-Şinâ'ateyn, s. 477). Ancak belâgat âlimlerinin çoğu konuyu idmâc adı altında ele almışlardır. İbn Reşîk el-Kayrevânî ise idmâcî bir istitrat çeşidi olarak görmüştür

(el-ʿUmde, II, 41). Üsâme b. Münkız ta'lik ve idmâc adını verdiği türü, "Bir övgü ögesini diğer övgü ögesiyle, bir yergi unsurunu diğer yergi unsuruyla, bir mânayı diğer mânâ ile irtibatlandırmaktır" şeklinde tanımlamıştır (el-Bedî, s. 58). Ta'lik ile idmâc sanatı arasında fark gören İbn Ebû'l-İsba', ta'likte iki anlamın birbiriyle kaynaşmışçasına irtibatlı, ikisinin de sarih olarak ifade edilmiş ve asıl amaç durumunda olduğunu söyler (Bedî'u'l-Kurʿân, s. 173; Taḥrîrû't-tahbîr, s. 451). Meselâ bir insanı cömertlikle överken bunu yiğitliğini de ifade eden bir başka övgü unsuruyla kaynaştırmak ta'liktir. Aşağıdaki âyette birer övgü unsuru olarak tevazu ile izzet kaynaştığından burada ta'lik vardır: "أدلة على المؤمنين أعزّة على الكافرين" (Onlar müminlere karşı tevazu, kâfirlere karşı ise izzet sahibidirler, el-Mâide 5/54). Âyetin ilk kısmında söz konusu edilen kimseler müminlere karşı mütevazi olmaları ile övüldükten sonra bu tevazuun zillet ve zayıflıktan kaynaklanabileceği izlenimini ortadan kaldırmak için tamamlayıcı bir unsur olarak gelen ikinci kısımda izzet, vakar, güç ve kudret sahibi olmakla methedilmişlerdir. İdmâcda ise ikinci anlam asıl amaç olmayıp dolaylı ve zımnî bir mânadır. Şu iki idmâc örneğinde ikinci anlam, birincinin örneği (teşbih) ve hal cümlesi tarzında gelmiştir. Bir şairin, ramazan bayramı hilâlini gördüğüne dair şahitliğini kabul etmeyen kadı hakkında söylediği şu mısırda iki yergi ögesi (bayram hırsızlığı ve yetim malı hırsızlığı) teşbih sayesinde kaynaştırılıp irtibatlandırılmıştır: "سرق العيد كآن العيد أموال اليتامي" (Bayramı çaldı; sanki bayram yetim malıdır). Şu mısırda ise iki yergi unsurundan ikincisi birinciye hal şeklinde getirilerek kaynaştırılmıştır: "منرى بقذف المحصنات وليس" (Namuslu kadınlara iftira atmaya pek düşkümdür; halbuki kendisi namuslu kadın evlâdı değildir).

Bedreddin İbn Mâlik (İbnü'n-Nâzım) idmâcî sarih ve zımnî anlamların ya övgü, yergi, gazel, tasvir gibi şiir türleri veya mübalağa, tıbâk, cinas gibi bedîi sanatlar arasında olmak üzere iki kategoriye ayırmıştır (el-Mişbâh, s. 122-123). Ebû Hilâl el-Askerî, "Onlardan seni dinleyenler vardır. Fakat sağırlara -üstelik akıllarını da kullanmıyorlarsa- sen mi duyuracaksın? Onlardan sana bakan da vardır. Fakat -hele gerçeği göremiyorlarsa- körleri sen mi doğru yola ileteceksin!" meâlindeki âyette (Yûnus 10/42, 43) sarih ve işârî iki anlam arasında idmâcın bulunduğunu söylemiştir. Âyette bu zâhir anlama ilâve

olarak işitme duyusunun görme duyusundan daha üstün olduğuna işaret edilmiştir. Çünkü sağırlıkla akılsızlık, körlükle görmezlik birlikte zikredilmiştir (eş-Şinâ'ateyn, s. 477).

Şerefeddin et-Tibî, "وعلى المولود له رزقهن" (Annelerin iâşe ve bakımı çocuğunun ait olduğu kimse üzerine düşer, el-Bakara 2/233) âyetinde, annelerin bakım ve nafakasının tesbitine dair olan asıl konu içerisinde çocuğun nesebinin babaya ait bulunduğu zımnî ve işareten ifade edildiğini; "وحمله وفصاله ثلاثون شهرا" (Çocuğun anne karından taşınması ve sütten kesilmesi otuz aydır, el-Ahkâf 46/15) âyetinde ise annenin çocuk üzerindeki haklarına dair olan asıl konu içerisinde hamilelik süresinin en az altı ay olduğunun açıklandığını belirtir (et-Tibyân fî 'ilmi'l-me'ânî, s. 390-391). "له الحمد في الأولى والآخرة" (Önünde de sonunda da hamd O'nundur, el-Kasas 28/70) âyetinde önünde-sonunda (dünyada-âhirette) ifadesinde zıtlar birleştirildiğinden tıbâk sanatı vardır. Âhirette Allah'tan başkasına hamdin bulunmaması cihetiyle de tıbâk sanatının içine mübalağa sanatı dercedilmiştir (İbn Ebû'l-İsba', Bedî'u'l-Kurʿân, s. 172; a.mlf., Taḥrîrû't-tahbîr, s. 449).

İdmâc birbirine tâbî, bağlı ve iç içe iki övgü unsuru arasında olursa "istitbâ" adını alır. Bazı belâgat âlimleri idmâc ile istitbâ ayrı türler olarak ele almışlardır. Konuya ilk temas eden Ebû Hilâl el-Askerî, idmâc ve istitbâ "muzâafe" adıyla bir başlık altında incelemiştir (eş-Şinâ'ateyn, s. 477-479). İstitbâa "iki yönlü övgü" anlamında "medh müvecceh" adını veren Seâlibî onu iki yüzlü elbiseye benzetir (Yetimetü'd-dehr, I, 200). Seâlibî'den etkilenen Râdûyânî ile Reşidüddin Vatvât, Fahreddin er-Râzî ve İzzeddin ez-Zencânî istitbâ "müvecceh" adı altında incelemişlerdir. Sekkâki ve ona uyanlar istitbâ terimini kullanırken İbn Münkız ve İbn Şîs gibi diğer bazı belâgat âlimleri "ta'lik" terimini tercih etmişlerdir. Mütenebbî'nin Seyfüddevle el-Hamdânî hakkındaki şu mısraı bu konuda verilen en yaygın örnektir: "نهبت من الأعمار ما لو حوته لهت الدنيا" (Nice düşmanı yağmalarcasına kırdın. Onların ömürlerine sahip olsaydın dünya ölümsüzlüğünün bayramını kutlardı). Burada asıl tema olarak Seyfüddevle, savaşlarda sayısız düşmanı yenip öldürmüş bir yiğit olarak övülmüştür. Bu tema içinde kaynaşmış vaziyette dünyanın onun ölümsüzlüğüne bayram etmesi ifadesiyle dünyanın ıslahı ve düzeni için çalıştığı ve sadece onun düzenini bozan-